

**Опір духовенства і віруючих
Російської православної церкви
конформістським настроєм ієрархам РПЦ
(50–80-ті рр. ХХ ст.)**

Проблема опозиції в середовищі Російської православної церкви навіть на сьогоднішній день є однією з найменш досліджених як в українській, так і російській історіографії. Окремі її фрагменти знайшли своє відображення в праці Л. Алексеевої¹, а також у фундаментальному збірнику документів².

Разом з тим, глибоке і всебічне опрацювання зазначеного комплексу питань має не лише велике наукове, а й практичне значення, оскільки певною мірою сприятиме розв'язанню міжконфесійної ситуації, що склалася в Україні на сучасному етапі.

Метою статті є висвітлення та аналіз тих суперечностей, що існували в середовищі Російської православної церкви, позиції різних кіл ієрархів, духовенства та віруючих.

В кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. не судилося справдитись сподіванням мільйонів віруючих на лібералізацію державного курсу щодо релігії та церкви. Вище політичне керівництво СРСР продовжувало політику державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення ХХІІІ, ХХVІ з'їздів КПРС, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися, що тоталітарна держава не бажала йти на будь-які щонайменші компроміси в стосунках із церквою.

Одним з перших змирилося з цим керівництво Російської православної церкви, яке втратило будь-яку самостійність навіть у вирішенні питань свого внутрішнього життя. Сьогодні вже ні для кого не секрет, що Патріарх

Московський у своїх діях повністю підпорядковувався не тільки голові Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, але й не робив жодного кроку без відома КДБ при Раді Міністрів СРСР. Навіть призначення архієреїв здійснювались не в патріарших палатах, а швидше на Старій площі чи Луб'янці. Очевидно, саме там вирішувалась доля екзарха України митрополита Іоанна. Хоча він і не дуже дошкульяв Уповноваженому Ради в справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчуку, однак останній все ж висловив побажання про заміну його "...особою ще більш слухняною і діяльною, зокрема, в питаннях боротьби з унією в західних областях". Такою особою, на думку Г. Пінчука, міг би бути єпископ Вінницький Іоасаф (М. Лелюхін)³.

На нашу думку, посилення на бездіяльність митрополита Іоанна в боротьбі з унією було не єдиною причиною його усунення від керівництва екзархатом. Не могли забути митрополиту Іоанну суттєвого політичного прорахунку, який він допустив ще в 1954 р. Про цей "гріх", спираючись на агентурні зведення спецслужб, проінформував ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко: "До Патріарха Алексія в Одесу (де останній перебував на відпочинку. — *Авт.*) також приїжджав екзарх України Іоанн, який доповів Алексію, що в Києві його відвідав емігрант з України уніат Свистун, який мешкає в Канаді, і просив написати лист з викладом вимог Української церкви про відділення від Руської Православної церкви. Свистун заявив, що автокефальна церква в Канаді готова піти на зближення і приєднання до Української православної церкви, допустивши при цьому ряд антирадянських висловлювань.

За заявою митрополита Іоанна, документ, який вимагав Свистун, був складений і підписаний, але не ним, а в його присутності і з його згоди, керуючим справами українського екзархату Скоропостижним, один екземпляр якого українською мовою був переданий Свистуну"⁴. Отже, вже в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ

не виключалась можливість відокремлення від РПЦ, створення єдиної незалежної української церкви.

Очевидно, перелякавшись власного вчинку і покаючись перед Патріархом, митрополит Іоанн здобув собі право ще десять наступних років очолювати екзархат, до того часу, як його замінив вже згадуваний митрополит Іоасаф (М. Лелюхін). Останні роки діяльності Іоанна проходили під безпосереднім негласним контролем нового керуючого справами екзархату — Філарета. Ініціатива щодо його призначення, за свідченням заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ В. Борцова, виходила безпосередньо від органів КДБ⁵.

Аналогічним чином, на нашу думку, вирішувались інші кадрові питання. Як повідомляв своєму керівництву у Москві Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г. Пінчук, після проведення в 1964 р. кадрових змін "...більшість правлячих архієреїв прислуховується до рекомендацій уповноважених Ради, рахується з ними, самі не порушують законодавства про культу і дають служителям культу відповідні вказівки"⁶. Так поступово складалося конформістське керівництво РПЦ, руками якого нерідко здійснювались найганебніші акції щодо релігії і церкви. Не можна не погодитись з дослідником Л. Алексеєвою, яка зауважила, що найбільш руйнівні для РПЦ рішення були втілені не за допомогою прямого насильства з боку держави, а проведені за вказівкою державних чиновників руками ж вищого церковного керівництва⁷.

Так, в липні 1961 р. на Архієрейському соборі були ухвалені зміни до парафіяльного статуту. Новий статут практично поставив священика у повну залежність від парафіяльної ради з 20 мирян, підібраних за рекомендацією місцевих органів влади та упоноважених Рад у справах РПЦ. У результаті цього православні священики практично позбавлялись можливості самостійно керувати життям парафій.

Вже через чотири роки після прийняття нового статуту РПЦ до Патріархії звернулись з листом вісім архієпископів на чолі з архієпископом Калузьким Гермогеном. Останні просили Патріарха переглянути постанову 1961 р., оскільки вона негативно впливає на церковне життя. Відповіддю на цей лист стало виведення за штат архієпископа Гермогена і жорсткий тиск на архієреїв, які, врешті-решт, відмовились від своїх же підписів⁸.

Незважаючи на те, що вищеозначений документ не носив відкритого характеру, він активно поширювався серед кліру, був добре відомий в українських єпархіях.

В грудні 1965 р. молоді московські священники Г. Якунін та М. Ешліман звернулися з відкритим листом до Патріарха, всіх єпископів, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, Генерального прокурора СРСР Р. Руденка. В ньому рішуче засуджувались встановлені Московським Патріархом норми церковного життя, стверджувалось, що Російська православна церква повністю відступила від своїх канонічних правил, а Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР стала на шлях узурпації церковної влади, даючи незаконні вказівки Патріархату⁹.

Листи Г. Якуніна та М. Ешлімана отримали Чернігівський, Львівський, Закарпатський, Кримський, Полтавський, Харківський, Одеський, Чернівецький архієреї. Причому, ставлення до нього було далеко неоднозначним. Якщо архієпископ Львівський та Тернопільський Миколай не забарився відмежуватись від документу й засудив його авторів, то єпископ Чернівецький Мефодій та єпископ Чернігівський Нестор не поспішали робити цього, посилаючись на хворобу¹⁰.

У зв'язку з цим, Уповноважений Ради РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчук доручив своєму апарату на місцях ретельно вивчити вказані матеріали, виробити заходи по їх нейтралізації, а також з'ясувати настрої церковників, які ознайомлені з вказаними листами або чутками про них¹¹.

В кінці 1960-х рр. опозиційна течія в Російській православної церкві зробила спробу свого організаційного оформлення. Уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К. Литвин повідомляв 2 грудня 1969 р. ЦК КП України про те, що "...в Російській православної церкві продовжує діяти підпільна група, яка виступає проти Патріарха Алексія і радянського законодавства про культури"¹².

Відомості щодо платформи вищезначеної підпільної групи містяться у протоколі "Рішення Центрального дорадчого органу об'єднаних груп дій єпископів, духовенства і мирян на захист канонічних і громадянських прав у Російській православної церкві в Радянському Союзі". В ньому констатувалась наявність серйозних протиріч у складі Священного синоду РПЦ, інтриг з боку його окремих впливових членів.

"...Його святість, — говорилося в документі, з своїми прибічниками опинилась в полоні замкнутого кола (ми маємо на увазі сумнозвісну "постанову" єпископів в травні 1961 року № 100 — смертоносну, обоюдогостру, дворуку зброю, занесену над церквою Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР і групою митрополита Никодима), вибратися з якого допоможуть лише рішучі дії сил опору і всієї православної громадськості країни.

Наростаючий опір виявив повсюдність і єдину координацію дій, відображених в численних скаргах і доповідях як єпископів, рядового духовенства, так і мирян. Протести і скарги відображають фатальну для церкви дійсність в страшних фактах грубого насильства над нормальним церковним життям атеїстичних сил, заохочуваних і підтримуваних владою на місцях, безумовно інспірованих тими ж атеїстичними силами нагорі Влади..."¹³.

Для нормалізації церковного життя опозиція пропонувала усунути від керівництва церквою Священний Синод РПЦ, утворивши замість нього "Комітет відновлення Церкви і боротьби за її канонічну чистоту". За задумом авторів проекту, голова "Комітету" в процесі реформування церк-

ви ставав другим по честі єпископом РПЦ і тимчасовим заступником Патріарха Московського і всієї Русі¹⁴.

Хоча опозиційна група в РПЦ розглядалася в офіційних документах як “підпільна”, проте вона діяла цілком легально. Так, протоколи засідань та інші, підготовлені нею документи, розсилалися Патріарху Алексію, Голові Ради Міністрів СРСР, Раді в справах релігії при РМ СРСР, членам Священного Синоду, всім єпископам РПЦ, ректорам академій і семінарій¹⁵. Внаслідок цього, переважна більшість кліру й мирян, опозиційно налаштованих до керівництва РПЦ, зазнала переслідувань, позбавлена кафедр, парафій, притягнута до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Незважаючи на те, що “Комітету відновлення церкви і боротьби за її канонічну чистоту” розгорнути свою діяльність так і не вдалося, він значною мірою привернув увагу не лише радянської, а й світової громадськості до проблем РПЦ. Зусилля “Комітету” призвели до певного розшарування серед архієреїв РПЦ. На це, до речі, звернула увагу Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, яка за лояльністю поділила українських архієреїв на три основні категорії:

Категорія I. Архієреї, які і на словах, і на практиці “є лояльними до радянської влади”, “не виявляють особливої активності в поширенні впливів православ’я серед населення” — митрополит Сергій (Одеса), архієпископ Никодим (Харків), архієпископ Григорій (Мукачеве), архієпископ Аліпій (Вінниця), архієпископ Леонтій (Сімферополь).

Категорія II. Архієреї, які стоять на “лояльних позиціях до держави”, “прагнуть активізувати служителів культу, церковний актив, виступають за підвищення ролі церкви в особистому, сімейному і суспільному житті” — митрополит Філарет (Київ), архієпископ Йосиф

(Івано-Франківськ), архієпископ Дем'ян (Волинь), єпископ Феодосій (Полтава).

Категорія III. Архієреї, у яких “в різний час проявлялися і проявляються спроби обійти закон про культу”, “деякі з них релігійно консервативні” — митрополит Миколай (Львів), архієпископ Палладій (Житомир), єпископ Савва (Чернівці)¹⁶.

У своїй повсякденній діяльності Рада в справах релігійних культів при РМ СРСР, її республіканські та місцеві підрозділи прагнули недопустити спільних дій окремих архієреїв, священиків, релігійних громад з “Християнським комітетом захисту прав віруючих в СРСР”. Останній, утворений наприкінці 1976 р. за участю Г. Якуніна, В. Афанасьева, В. Капітанчука, В. Щеглова, В. Хайбуліна та ін., поставив собі за мету боротися за реалізацію свободи совісті в СРСР. В його “Установчій декларації” говорилося, що “Християнський комітет не є організацією з виборним керівництвом та членами, а являє собою асоціацію вільних рівноправних авторів, що займаються на основі Конституції та законів СРСР такими питаннями:

1. Надання віруючим юридичної допомоги щодо їх конституційних прав;
2. Збір і оприлюднення фактів порушення прав віруючих в СРСР.
3. Консультативна допомога органам влади щодо реалізації прав віруючих.
4. Робота з конституційних питань”¹⁷.

Програмні документи “Християнського комітету” поширювались в українських парафіях, монастирях, інших осередках православ'я. Так, під час обшуку приміщень Почаївської лаври 14 квітня 1981р. була вилучена видана в 1977 р. у ФРН брошура, присвячена діяльності згаданої громадської організації¹⁸.

В свою чергу “Християнський комітет” з особливою увагою ставився до подій, що відбувалися в Україні. Зокрема, за його допомоги був широко розповсюджений відкритий лист єпископа Полтавського і Кременчуцького Феодосія до Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва від 26 жовтня 1977 р. В ньому наголошувалось на ненормальному становищі грубого, безцеремонного втручання держави в справи церкви. Єпископ Феодосій “для спільного блага, братерства і більшої згуртованості народу” пропонував:

- а) припинити протизаконне реєстрування треб і виконавців треб у церкві;
- б) дозволити єпископам висвячувати стільки священників, скільки цього вимагають обставини;
- в) не перешкоджати у здійсненні ремонту храмів і молитовних будинків;
- г) обмежити антирелігійну діяльність уповноважених, що мають бути нейтральними в питаннях віри, як того вимагає радянське законодавство;
- д) не закривати насильно храмів;
- є) збільшити наклад видань духовної літератури, якої гостро потребує населення;
- ж) не перешкоджати духовенству у виборі місця проживання та служіння;
- з) не робити в пресі таких випадів проти релігії, які могли б дати право атеїстам ненавидіти вірних, а також не допускати образи почуттів вірних у пресі;
- і) звільнити церкву від гнітючої опіки уповноважених та більше надати прав у справах віри єпископам.

За своє вільнодумство єпископ Полтавський та Кременчуцький зазнав переслідувань як з боку Ради в справах релігійних культів, так і Московського Патріархату. Після

розповсюдження листа його без особливого розголосу було переведено до Астрахані, а згодом повністю усунено від церковного життя.

Прагненням осмислити глибинні основи релігії та церкви, з'ясувати їх роль в духовному житті суспільства пояснюється створення в 1970-х рр. низки неофіційних семінарів, які залучали до своєї роботи не лише представників інтелігенції, а й робітників, селян, активно орієнтувалися на молодь. Один з таких семінарів, пов'язаний з іменами студента Інституту кінематографії Олександра Огородникова та співробітника Ленінградської державної бібліотеки Володимира Пореша. Згаданий семінар, що налічував близько 30 постійних учасників, поширював свій вплив на різні області України, в першу чергу, на західні регіони республіки¹⁹.

У досліджуваній період питання релігії та церкви займали значне місце в українському правозахисному русі. В лютому 1977 р. відомий український правозахисник, член Української Гельсінської групи Л. Лук'яненко оприлюднив відкритий лист під назвою "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів". У ньому він намагався розкрити перед невірними глибокий зміст віри в Бога, протиставив їй існуючу в суспільстві моральну порожнечу, показав згубні наслідки останньої, висловив протест проти утисків віруючих²⁰.

Свій голос на захист церкви подав також робітник Каневського районного вузла зв'язку Микола Ігнатенко, який за визначенням органів КДБ, протягом 1972–1981 рр. регулярно надсилав у засоби масової інформації листи з протестами щодо переслідування віруючих. Пізніше, пояснюючи свої вчинки, він говорив: "Читаючи атеїстичну пресу, гнів і обурення охоплюють мене і серце обливається кров'ю. Як нахабніють деякі отупілі атеїсти! Вони не розуміють, що опльовують і принижують священну релігію своїх предків і кращих людей нашої епохи. Це низько і бридко!"²¹.

“Різдваєне звернення...”, петиції на адресу засобів масової інформації можна розглядати як особисті громадські вчинки Л. Лук’яненка, М. Ігнатенка. Разом з тим, необхідно відзначити, що боротьба за права віруючих стала одним з найбільш важливих напрямків діяльності такої авторитетної правозахисної організації, як Українська Гельсінська група. У програмному документі Української групи сприяння Гельсінським угодам “Наші завдання” (УГГ), підписаному Оксаною Мешко, Олесем Бердником, Іваном Кандибою, Віталієм Калиниченком, Василем Стрільцівим, Петром Січком, Василем Січком, Ніною Строкатовою, Юрієм Литвином, Василем Овсієнком говорилося, що група “...і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення... релігійних прав”²². Для реалізації своїх завдань УГГ мала мережу кореспондентів у всіх регіонах України.

У боротьбі за права віруючих бачив основний зміст своєї пастирської служби священник Василь Романюк (обраний в 1993 р. предстоятелем Української православної церкви — Київського патріархату). Жорстока і несправедлива доля визначала його життєвий шлях. У липні 1944 р. його, дев’ятнадцятирічного засуджено до десяти років позбавлення волі за підтримку оунівського підпілля. У таборах на В. Романюка очікувала нова кримінальна справа. За участь в міфічній антирадянській організації “Український січовий стрілець”, створеній нібито в’язнями Кустоловської сільськогосподарської колонії № 17 НКВС на території Полтавської області, В. Романюка було засуджено до розстрілу. На щастя цей вирок не увійшов у силу і він отримав новий термін — 10 років з додатком років не відбутих за першим вироком²³.

Повернувшись в 1958 р. на Прикарпаття, В. Романюк протягом року навчався на богословських курсах, по закінченню яких був висвячений в диякони, а згодом отримав сан священника. Мав парафії в с. Новоселиця, Попельники

Долинського району, Космач Косівського району Івано-Франківської області.

Спілкуючись з віруючими, спостерігаючи реальну дійсність, В. Романюк не міг залишитись байдужим, стикаючись день у день з повною зневагою національних, релігійних прав свого народу. Поступово у нього визріло рішення стати в ряди борців проти цієї системи.

Як довідуємось із документальних матеріалів колишніх спецслужб, протягом 1960-х – на початку 1970-х рр., В. Романюк “систематично проводив антирадянську пропаганду”. Вона полягала у виготовленні та розповсюдженні антирадянської літератури. До останньої, оперативні працівники зарахували кілька листів священника редакціям закордонних радіостанцій з оприлюдненням фактів порушень прав віруючих, особистий щоденник отця Володимира та інші приватні записки²⁴. 20 січня 1972 р. В. Романюка було заарештовано, а в липні того ж року Івано-Франківським обласним судом засуджено до семи років виправно-трудових таборів і трьох років заслання²⁵.

Засудження не припинило правозахисної діяльності В. Романюка. У 1979 р. він став одним з ініціаторів створення Гельсінської групи в Мордовському таборі селища Сосновка (ЖХ-385/1-81)²⁶. Одночасно, перебуваючи в ув'язненні, він написав більше 400 петицій, звернень, заяв, у яких привертав увагу не лише до особистої власної трагедії, а й до долі багатьох співвітчизників, які стали в'язнями совісті на батьківщині.

У досліджуваній період правоохоронними органами України було сфабриковано низку інших кримінальних справ на православних священників й активних діячів православного руху.

У 1981 р. правоохоронними органами була порушена справа проти ченця Почаївської лаври Амвросія (Юрасова Олександра Гнатовича). Після закінчення Московської духовної академії він отримав направлення в Троїце-Сергієву лавру (Загорськ), однак, в ній довго не протримався,

оскільки нетрадиційністю свого мислення викликав невдоволення як церковних ортодоксів, так і спецслужб. З 1976 р. служив у Почаєвській лаврі, проте вже у 1981 р. з ініціативи настоятеля монастиря Іакова, був позбавлений можливості перебувати в Почаєві. Під час обшуків келії Амвросія та інших прилеглих приміщень 17–23 березня та 14 квітня 1981 р. були виявлені ксерокопії виданої на Заході літератури, а також релігійний самвидав. Серед них: книги священника Д. Дудка, матеріали “Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР” тощо²⁷. Все це послужило підставою для порушення Тернопільською обласною прокуратурою кримінальної справи²⁸.

У справі Амвросія проходив священник Петро Здрілюк, рукоположений в іереї екзархом України митрополитом Філаретом. При обшуку у 1981 р. в нього вилучена різноманітна релігійна література. За відмову під час слідства назвати осіб, які надали йому цю літературу, був позбавлений реєстрації й відлучений від священного служіння. Переслідування П. Здрілюка викликало протести як в СРСР, так і на Заході. Листи та петиції на його захист публікувались у самвидаві²⁹.

Протягом першої половини 1980-х рр. двічі відбував покарання чернець Почаївської лаври Анатолій Щур. Його служіння Богу було кваліфіковано правоохоронними органами як дармоїдство, а небажання залишити монастир, як порушення паспортного режиму³⁰.

Лише перебудова врятувала від суворого покарання диякона із Запорізької області Віктора Пруського, який восени 1987 р. оголосив голодування протесту проти участі радянських військ у афганській війні³¹.

Широкого розголосу на Заході набула справа літератора, активного діяча православного руху в СРСР Павла Проценка. Він був заарештований 4 червня 1986 р. у Києві. Під час обшуку у Проценка були вилучені книга Л. Регельсона “Трагедія російської церкви”, особисті рукопи-

си. У справі П. Проценка було проведено 17 обшуків, в тому числі й у регента хору Київського кафедрального Володимирського собору К. Ткаченка, колишніх політ'в'язнів С. Набоки, Л. Мілявського та інших. Зокрема, були вилучені екземпляри звернень з вимогою про повернення віруючим до 1000-ліття хрещення Русі Києво-Печерської лаври.

Павлу Проценку також інкримінувалось керівництво нелегальною релігійною організацією "Християнський союз України", що виборював право на свободу совісті в СРСР. На захист літератора стали Б. Окуджава, Ф. Іскандер, Є. Євтушенко. Своє вагоме слово з цього приводу висловили й численні міжнародні організації. Незважаючи на протести громадськості, у 1986 р. П. Проценка було засуджено до трьох років позбавлення волі. Однак, надуманість звинувачень була настільки очевидною, що розглянувши касаційну скаргу, вища судова інстанція скасувала вирок, а справу направила на нове розслідування. Лише розвиток демократичних процесів в Україні звільнив П. Проценка від відбуття покарання³².

Таким чином, наведені факти дають підставу для таких основних висновків: *по-перше*, в кінці 1950–1980-х рр. у середовищі Російської православної церкви існували опозиційні течії, що виступали проти конформістської позиції РПЦ, а також спроб органів державного управління втручатися у внутрішнє церковне життя. Опозиційні настрої охоплювали широке коло духовенства і віруючих. *По-друге*, опозиція в РПЦ зазнавала переслідувань як з боку керівництва Московського Патріархату, так і правоохоронних органів, внаслідок чого було порушено ряд кримінальних справ проти православних священників, віруючих тощо. *По-третє*, діяльність опозиції привернула увагу до внутрішніх проблем РПЦ міжнародних релігійних та правозахисних організацій. Усе це значною мірою сприяло подальшій демократизації церковного життя.

Примітки:

- ¹ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вільнюс–Москва, – 1992. – 352 с.
- ² *Мартирологія Українських Церков.* В 4 томах. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто–Балтимор, 1987. – Т. 1. – С. 775.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 24, спр. 5488. – Арк. 77.
- ⁴ Там само. – Спр. 5744. – Арк. 195–196.
- ⁵ Там само. – Оп. 31, спр. 1671. – Арк. 155–156.
- ⁶ Там само. – Оп. 24, спр. 6007. – Арк. 9.
- ⁷ *Алексеева Л.* Вказ. праця. – С. 179.
- ⁸ Там само
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп.31, спр. 2972. – Арк. 1.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 2.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. – Спр. 3833. – Арк. 130.
- ¹³ Там само. – Арк. 132.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 134.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 136.
- ¹⁶ *Мартирологія Українських Церков...* – С.775.
- ¹⁷ Науковий Архів “Меморіал”. – Ф.103, оп.1, спр. 6. – Арк. 46.
- ¹⁸ Державний архів Тернопільської області (*далі* — ДАТО). – Ф. 3241, оп.2с, спр. 86. – Арк. 17–18.
- ¹⁹ *Алексеева Л.* Вказ. праця. – С. 183.
- ²⁰ *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні! – К., 1994. – С. 148–152.
- ²¹ Архів УСБУ в Черкаській обл. – Спр. 12238. – ФПД, т. 1. – Арк. 10, 25 зв.
- ²² Українська Гельсінська група 1978–1982. – Балтимор–Торонто, 1983. – С. 27.
- ²³ *Данилюк Ю., Бажан О.* “...Нас повинно об'єднати служіння народові” // Літер. Україна. – 1995. – 10 серпня.
- ²⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. № 10123-П, т.1. – Арк. 31–33 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 349.
- ²⁶ *Вести из СССР.* Права человека. – Т. 1. – С. 103.

- ²⁷ ДАТО. – Ф. 3241, оп. 2-с, спр. 86. – Арк. 17–21.
- ²⁸ Вести из СССР... – Т. 3. – С. 35.
- ²⁹ НА “Меморіал” – Ф.103, папка “Репресії”, спр. 6. – Арк. 41.
- ³⁰ Вести из СССР... – Т. 3. – С. 35.
- ³¹ Там само. – Т. 4. – С. 117.
- ³² Там само. – Т. 3. – С. 209, 266–268, 273, 285; Т. 4. – С. 15.